

סראב אבו־רביעה־קווידר ונעמי וינר־לוי (עורכות). נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות.
ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2010. 291 עמודים

ליליאן אבו־טביך*

ספר זה מאגד מבחר מחקרים על נשים פלסטיניות בישראל ומתמקד באתגרים ובדרכי התמודדות. אחת מהנחות היסוד של הקובץ היא שבהקשר הפלסטיני־ישראלי קיימים "מבנים נזילים ומרובים של יחסי כוח הממוקמים הן במרחב הפלסטיני והן במרחב הישראלי, ושיחסי כוח אלה מכוננים בעצמם את הסוכנות ואת תהליכי ההתמודדות הדינמיים והיומיומיים של נשים פלסטיניות" (עמ' 18). על כן, המאמרים אמנם משקפים את חוויות המלכוד והשוליות, אך ייחודם וכוחם טמונים בהצגת אופני ההתמודדות של נשים באור חדש ומתוך מודעות להקשר ולתנאי החיים המכתיבים את מרחבי התמרון. כך, מלבד החשיבות שבהשמעת קולן של מגוון רחב של נשים, חשיבות רבה לא פחות נובעת מבחירתן של העורכות שלא לייצג קורבנות, אלא להדגיש את התמודדותן של נשים ולהפוך את שיטותיהן הרבות להתנגד, לתמרן, לשנות ולהשפיע למקור של כוח והשראה עבור נשים אחרות במצבים דומים.

עוד ראוי לציין את בחירתן של העורכות לאגד את מגוון קבוצות הנשים תחת הכותרת "נשים פלסטיניות". בחירה זו אינה מתעלמת מהשונות בין הקבוצות. להפך, בד בבד עם ההכרה בייחוד של החוויות של נשים בוויות, דרוויות, מוסלמיות ונוצריות, העורכות מכירות בהקשר ההיסטורי, הגיאופוליטי והחברתי־כלכלי המשותף לנשים פלסטיניות בישראל והשונה מזה של נשים ערביות במדינות אחרות. נקודת מוצא זו מחייבת אפוא "פיתוח של גוף ידע מחקרי ותיאורטי ייחודי" (עמ' 8).

המאמרים בספר עוסקים במגוון נושאים, כגון זהות, אהבה, העצמה, השכלה גבוהה, נישואין והתאלמנות בקרב נשים פלסטיניות שונות זו מזו בהשכלתן, בגילן, במצבן הכלכלי והאישי, בדתן ובמקום מגוריהן. המאמרים נכתבו מנקודות מבט של מבחר דיסציפלינות, בהן סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, חינוך, מדעי הבריאות וגיאוגרפיה, וגם שיטות המחקר מייצגות מגוון גישות אנליטיות ומתודולוגיות. הספר כולל 11 מאמרים ומחולק לשלושה שערים: השער הראשון והשני מתמקדים בבסיסי כוח בתרבות הפלסטינית ובמרחב הישראלי בהתאמה, והשער השלישי מתמקד בבסיסי כוח עצמיים.

מאמרה של ח'אולה אבו־בקר, למשל, הפותח את השער הראשון, מציג את סיפורה של אלמנה ואת היחסים המתפתחים בינה לבין משפחתה המורחבת בעקבות מות בן זוגה. סיפור זה משקף את מוקדי המאבק, את מורכבותו ואת הדינמיות של ניסיונות השליטה של המשפחות אל מול פעולות ההתנגדות והחתיירה לשינוי שיוזמת האלמנה. פרקטיקות ההתמודדות שלה נבחרות כאן מתוך התרבות הפלסטינית ומתוך תפקידיה המסורתיים של האישה; באמצעותם היא חותרת תחת הפטריארכיה בלא לערער עליה, וכך מצליחה לתמרן בין שליטת הפטריארך ובין עצמאותה. עוד בשער זה נמצא מאמרם של אריאלה פופר־גבעון

* המחלקה למדע המדינה והתכנית ללימודי נשים ומגדר, אוניברסיטת טורונטו

ועליאן אל-קרינאוי, המציגים משמעות חדשה למושג העצמה אישית כמו שהוא בא לידי ביטוי בחוויותיהן האישיות והחברתיות של מטופלות במפגש עם מרפאות ערביות מסורתיות. ניתוח הראיונות מלמד שפרקטיקות ההעצמה של המרפאות אינן מכוונות להפוך את הסדר המגדרי הקיים אלא להעצים את הפונות אליהן בתוך המסגרת התרבותית שלהן. כך, במקום לשפוט את הפרקטיקות והחוויות על פי אמות מידה זרות, הכותבים מאתגרים ומרחיבים את משמעותה של העצמה על רקע ההקשר המקומי והמשמעות שנותנות לה הנשים עצמן. גם מאמרה של ניהאיה דאוד מראה כיצד תפקיד האם והרעיה הופך בידי נשים לכוח מיקוח המאפשר מידה של חופש. מאמר זה מלמד עוד שמעמדן המגדרי, האתני, החברתי, הפוליטי והכלכלי של נשים פלסטיניות בישראל מונע מהן לשפר את מצב בריאותן. ואולם, על אף מודעותן למגוון הגורמים המשפיעים עליהן, נטו משתתפות המחקר להמליץ על אסטרטגיות התמודדות הממוקדות ברובד האישי, ולא דווקא ברובד הקולקטיבי או המבני.

מאמרו של עליאן אל-קרינאוי, הפותח את השער השני, מראה שמצבן של נשים בדוויות בנגב הנשואות בנישואין מונגמיים טוב מזה של הנשואות בנישואין פוליגמיים, הן בהיבט הכלכלי, הן ברמת שביעות הרצון והן בתפקוד המשפחתי. הכותב מבקש להבהיר שכל שינוי בנוהג הנפוץ צריך להיעשות מתוך רגישות תרבותית, התחשבות בהקשר הרחב ושיתוף של גורמים קהילתיים. מחקרה האתנוגרפי של לורן ארדריך דן בהתמודדותן של נשים משכילות עם הציפייה של משפחותיהן שתחזורנה ליישוב המוצא עם סיום לימודיהן. ההפרדה האתנית בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הפלסטינית במגורים, במקומות תעסוקה ובמסגרות חינוכיות ואחרות יוצרת שוני רב בין הבית לאוניברסיטה, אך גם דורשת את השיבה ומעצבת אותה, שכן ההסדרים המרחביים והפוליטיים של המדינה אינם מאפשרים לפלסטינים קיום שלם מחוץ למובלעת האתנית. עוד בקטגוריה זו נמצא מאמרה של חנה הרצוג, שמאיר את הפוליטיקה של חיי היומיום בקרב נשים פלסטיניות החיות בערים מעורבות. חוויות החיים בעיר מעורבת, שהיא מרחב חלופי ומרחב של בחירה עבורן, חושפות את פוליטיקת ההתנגדות להסדרים דומיננטיים ואת יצירתם של הסדרים חדשים של זהות מגדרית, מעמדית ולאומית, אגב טשטוש וחצייה מתמשכים של מעגלי זהות והשתייכות אלה.

שלא כמו שני השערים הראשונים, השער השלישי מלמד שמקורות כוח השאובים מהמרחב הפלסטיני והישראלי אינם משרתים תמיד את הנשים בהתמודדותן עם האתגרים העומדים בפניהן, ולכן הן נאלצות להתמודד עם כאבן בכוחות עצמן ובאופן פרטי. ממצאי הראיונות במאמרה של סראב אבו-רביעה-קוידר למשל מראים שעל אף החופש והעצמאות שמהם נהנות המשכילות הראשונות בחברה הבדווית במסלול חייהן המקצועי והלימודי, הן אינן חופשיות להחליט בסוגיות פרטיות כגון בחירת בן זוג. הדינמיקה הנוצרת בתנאים אלה גורמת להן להתנגד ולהתמודד עם המצב באופן פרטי וברמה התודעתית, ובתוך כך לשמור על שייכות למשפחה ולקהילה, על מעמדן ועצמאותן, וגם על סיכוייהן של אחרות לצאת וללמוד. מאמרה של נעמי וינר-לוי בוחן את חוויותיהן של נשים דרוזיות עם חזרתן ליישוביהן בתום לימודיהן האקדמיים. על אף רגשות הגאווה והשמחה, הממצאים מלמדים על תמורות בזהות שמתרחשות בהשפעת ההשכלה והחשיפה לתרבות שונה, וכן על הכאב והאובדן הטמונים בשינוי ובפריצת הדרך. המרואיינות ערות לדואליות זו בזהותן ומתארות "חיים בלא הכרעה" (עמ' 220) אך עם זאת יציבים. מה גם שעם תום לימודיהן, הצליחו נשים רבות להשפיע על חברתן, ובעיקר על נשים אחרות, על ידי עיצוב מחודש של נורמות מגדריות.

ממצאי מחקרם של עדי מאנע, אמדע אור ויוסי מאנע על הבניית הזהות החברתית בקרב מתבגרות בדוויות מצטיינות המשתתפות בפרויקט אוניברסיטאי מצביעים על הכרה של המשתתפות במסגרת האזרחית הישראלית המשותפת להן ולקבוצה הדומיננטית ועל שאיפה לשפר את מעמדה של החברה הבדווית במסגרת זו. לעומת זאת, ממצאי מחקרם של אריאל איילון ושפרה שגיא מלמדים שיותר ממחצית הנחקרים בוחרים באסטרטגיה של בדלנות כדרך להתמודד עם התרבות ההגמונית, ובכך מחזקים ממצאים קודמים שלפיהם הזהות הפלסטינית חזקה ועמוקה יותר מזו הישראלית בקרב הפלסטינים בישראל. מאמרה הרפלקסיבי של טובי פנסטר חותם את הספר ובוחר את הדילמות שעמן מתמודדת חוקרת יהודייה במפגשה עם נשים פלסטיניות, בעיקר סביב יחסי כוח ודומיננטיות, ומשרטטת את התמורות שחוותה כתוצאה מעבודתה במרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים פלסטיניים.

אם כן, ידע רב ומגוון טמון במאמרי הספר, וחשיבותו היא בהצלחתו לתת ייצוג מעמיק לקול הנשי הפלסטיני. התובנה שנשים פועלות בתוך הסדר הקיים ושואפות לשפר את מעמדן בתוכו היא חשובה ביותר ומשליכה על פרקטיקות הפרשנות של חיי נשים ערביות, בייחוד לנוכח ההכרה בפער שבין מודעותן למצבן ובין אפשרויות השינוי העומדות בפניהן. למרות זאת, הספר אינו חף מבעיות. למשל, במקצת מהמאמרים לא ברור אם ההפרדה והאפליה כלפי הפלסטינים בישראל היא אתנית או גזעית. מצד אחד, המאמרים רוויים חוויות של אפליה, הדרה וגזענות, אך מצד שני, כמה מהמחברות בחרו לנתח חוויות אלה במסגרות אנליטיות שאינן מתמודדות עם הפרדיגמה של גזע. בחירה זו יוצרת פער בין המציאות החברתית-פוליטית הנידונה ובין הפרדיגמות והכלים האמורים להבין ולהסביר אותה (ראו למשל אבורביעה-קווידר ווינר-לוי; דאוד; ארדרין; הרצוג). פער דומה קיים גם בייצוג של המדינה ושל החברה הפלסטינית: בהתחשב בפרקטיקות הגזעניות שבאות לידי ביטוי כמעט בכל מאמרי הספר, לא ברור איך אפשר לייצג את המדינה כמדינה ליברלית, מערבית, דמוקרטית, חילונית ואינדיבידואליסטית, ומנגד לרדד את התרבות הפלסטינית לתרבות פטריארכלית-מסורתית וקולקטיביסטית (ראו למשל פופר-גבעון ואל-קרינאוי; וינר-לוי; איילון ושגיא). הרי אילו הייתה החברה הישראלית כה פתוחה ואינדיבידואליסטית, לא היו הנשים חוות את הכאב הזה במעברים, אלא בוחרות להישאר ולהשתלב בה. סדר חברתי-פוליטי בתנאים אלה לא יכול להיות ליברלי. יתרה מזאת, ניתוח שמסביר את חוויותיהן של נשים ומעניק כוח כמעט שווה לפרקטיקות חברתיות-פטריארכליות ולאלו שמקורן במדינה אינו עומד בהבטחת העורכות שהספר מנתח תופעות חברתיות בתוך ההקשרים הפוליטיים, ההיסטוריים והחברתיים-כלכליים שלהן.